

הוויכוח בקרב אבות הציונות על כינון מדינה בארץ-ישראל

בעקבות הספר: האם הציונות ביקשה להקים מדינת לאום? - הדמיון המדיני הציוני מפינסקר עד בן-גוריון (1882-1948) מאת דימיטרי שומסקי • מהות הציונות ההרצליאנית היא יצירת מסה יהודית קריטית בארץ-ישראל, שלאחריה תיכון מדינת הלאום היהודית

אריה נאור

הדעה הרווחת בהיסטוריוגרפיה הציונית היא, שכינון מדינת היהודים, ככותרת ספרו המפורסם של הרצל, הייתה תכלית הציונות, גם אם בחמישים השנים שבין הקונגרס הציוני הראשון (1897) ובין החלטתה של עצרת האו"ם על חלוקת הארץ והקמת המדינה (1947) הצניעו רוב מנהיגי הציונות, מטעמים טקטיים, את המטרה הנכספת – מדינת לאום יהודית בארץ-ישראל. כאשר הציע ז'בוטינסקי בקונגרס הציוני ה-18 להגדיר את מטרת הציונות כהקמת המדינה העברית הוסרה הצעתו מסדר-היום, וכך נמנעו מלנקוט עמדה מוצהרת ברורה בשאלת המטרה. בספרו החדש מעורר הפרופסור דימיטרי שומסקי את השאלה המשמשת כותרת לספרו, פרי מחקר יסודי בתולדות הציונות שבמהלכו פירסם באחת מהוצאות הספרים הנחשבות ביותר בעולם האקדמי גירסה אנגלית של מחקרו, ובכותרתו מופיע הרעיון הביקורתי שלו בלי סימן שאלה כלל (Beyond the Nation-State, Yale University Press, 2018). ביסוד המחלוקת המתודולוגית של שומסקי על רוב ההיסטוריונים, חוץ מפרופ' ישראל ברטל, עומדת טענת האנכרוניזם – השלכת המאוחר על המוקדם בכתיבת

פרופ' אריה נאור הוא יו"ר הוועדה האקדמית של מכון ז'בוטינסקי ועורך המהדורה המדעית של הכתבים האידיאולוגיים של זאב ז'בוטינסקי.

היסטוריה: מה שקרה בפועל נתפס כתכלית הפעולה שקדמה לו, ולכן מכיוון שכוננה מדינת ישראל על-ידי הציונות רואים את ההגות ואת הפעילות שמאז מיסודה הפוליטי של הציונות כמכוונת להביא לידי כך. אכן, כשל אנכרוניזם הוא חטא מתודולוגי הרובץ תדיר לפתחה של היסטוריוגרפיה, ומשום כך אפשר, ואולי מוטב, לנסח את שאלתו של שומסקי בלשון מתונה יותר: האם ראו כל הוגי הציונות ומנהיגיה כל הזמן בהקמת מדינת לאום את מטרת הציונות? כדי להשיב על שאלה זו ניתח שומסקי את משנותיהם של חמשת אבות ההגות הציונית לשיטתו – פינסקר, הרצל, אחד העם, ז'בוטינסקי ובן-גוריון,¹ על רקע המציאות ההיסטורית של זמניהם. עד מלחמת העולם הראשונה חיו רוב גדול של יהודי העולם בשלוש האימפריות הרב-לאומיות של מרכז ומזרח אירופה – האימפריה הרוסית, האימפריה האוסטרו-הונגרית והאימפריה העות'מאנית. השאיפות הלאומיות שהתעוררו בעמים השונים היו שאיפות לאוטונומיה, עתים אוטונומיה טריטוריאלית במסגרת האימפריה ועתים אוטונומיה תרבותית אקסטרה-טריטוריאלית. כך גם התפישות הרעיוניות העיוניות של הוגי התנועות הלאומיות הללו. האידיאולוגים של התנועות הלאומיות באירופה בשלהי המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים ביקשו לפתח תודעה וזהות לאומית ייחודית לעמיהם, אבל לא במסגרתה של מדינת לאום נפרדת אלא כחלק מהאימפריה שבה חיו והיא הייתה מולדתם והם לא היו זרים בה.

מצב היהודים היה שונה. שומסקי היטיב לסכם את דברי פינסקר בחוברת 'אוטואמנציפציה!', שעליה אמר הרצל שלא היה כותב כלל את 'מדינת היהודים' אילו קרא אותה לפני כן:

היעדר ארץ-מולדת הוא אותו קלון, סימן ההיכר המובהק של היהודים המציין את מעמדם החברתי המיוחד והשונה משאר האומות, ההופך אותם לזרים המוחלטים בעיני אותן האומות, ומונע את השלמת האמנציפציה החברתית שלהם על בסיס כבוד לאומי הדדי. כינון המולדת יתקן את המצב הזה, יהפוך את היהודים מחסרי בית אולטימטיביים לבעלי בית באופן עקרוני. כתוצאה מכך[...] יהיו היהודים לעם ככל העמים[...] הפזורים ברחבי האימפריה הרוסית, אך המזוהים בלי ספק בעיני סביבתם כבעלי מולדת לאומית, גם אם לא בדמות של מדינת לאום (עמ' 39-40).

לדעת פינסקר, הגדרה עצמית של היהודים כלאום בעל זיקה לארץ-ישראל – 'ארץ אבותינו הקדושה', כפי שכינה אותה – היא הצעד הראשון לנורמליזציה של הקיום הלאומי היהודי שתעשה את היהודים לעם ככל העמים ועל-ידי זה יוכל העם להגיע לאמנציפציה חברתית: 'אנו מחשיבים את עצמנו כתושבים הילידים של המדינה הרוסית, לה תמיד היינו מסורים כאל מולדתנו', ומתוך כך, לכשתיעלם הזרות הנובעת מהיעדר ארץ מולדת ייחודית, תתהווה האמנציפציה החברתית. 'פינסקר', מסכם שומסקי, 'רצה את שתי המולדות גם יחד. מחד גיסא הוא הזדהה עם הפנייה

לטרטוריה יהודית, ומאידך גיסא סירב להתיר את הזיקה לאימפריה הרוסית[...]. ואף העלה במרומוז טיעון חתרני למדי', המטרים את הטיעון הפוסט-קולוניאלי, ולפיו היהודים הם עם ילידי ברוסיה, ובצאתה להרחיב גבולותיה 'באדמה זאת רוסיה מצאה אותנו'. לכן, הזיקה למולדת הרוסית תעמוד בתוקפה גם לכשיהיה לעם היהודי בסיס טריטוריאלי משל עצמו, והטרטוריה הלאומית שעליה כתב היא 'אמצעי שחרור גם לבני הלאום הנמצאים מחוץ לה, בתוך אימפריה מרובת הלאומים' (עמ' 42).

דמות החברה היהודית החדשה

אין ספק שפינסקר לא חתר לכינון מדינת לאום נפרדת לעם היהודי. את אוטואמנציפציה! כתב ב-1882, ואחר-כך היה פעיל מרכזי בתנועת 'חבת ציון' ועסק בתיאום פעולות לגיבוש היהודים כלאום מודרני לפי הדגם שהיה מקובל בימיו באימפריה הרוסית ובאימפריה האוסטרו-הונגרית. הא ותו לא. תרומתו לגיבוש התודעה הלאומית והזיקה לארץ-ישראל הייתה רבת משמעות – לא לחינם הועלו עצמותיו לקבורה בהר הצופים בירושלים – אך פעולתו והשפעתו לא היו בכיוון של הציונות המדינית. הוא הלך לעולמו ב-1891, חמש שנים לפני פירסום מדינת היהודים של הרצל, ושש שנים לפני כינוס הקונגרס הציוני הראשון. האם יהיה נכון לומר שגם חזונו של הרצל לא היה כינון מדינת לאום לעם היהודי? האם היה חזונו של הרצל בחיבורו מדינת היהודים, בהקמת ההסתדרות הציונית ובהחלטות הקונגרס הציוני, בדבר 'מקלט בטוח [לעם היהודי] מוכר במשפט העמים' לא יותר ממחוז באימפריה העות'מאנית?

בהסתמכו בעיקר על תיאור החברה בארץ-ישראל לפי הרומן האוטופי של הרצל, אלטנוילנד, השיב שומסקי בחיוב על שאלה זו. לפי פירושו, המדינה שעליה כתב הרצל במדינת היהודים לא הייתה, על יסוד התיאור באלטנוילנד, אלא מחוז באימפריה העות'מאנית. אכן, הקורא את הרומן האוטופי לא ימצא בו מדינה ריבונית, וההוויה הלאומית והחברתית היא תת-מדינתית, משולבת במציאות האימפריאלית של טרום מלחמת העולם הראשונה; וכשכתב הרצל את ספרו (המהדורה הראשונה הופיעה בגרמניה ב-1902), נראה הסדר האימפריאלי יציב, וכך גם השלטון העות'מאני בארץ-ישראל. לכן, המבקש למצוא באלטנוילנד את חזון מדינת הלאום היהודית – יתאכזב. הרצל ביקש להציג בספר זה את דמות החברה החדשה שחזה, את המהפכה החברתית בהיסטוריה היהודית, ולא את הממד המדיני שלה.

המתודולוגיה של שומסקי, המפרש טקסט היסטורי בהקשר הזמן והמרחב של חיבורו, היא מתודולוגיה נכונה, כידוע לכל מי שעוסק בהיסטוריה במטרה לגלות ולדעת את האמת. אולם כלום יש לפרש את ההקשר ההיסטורי רק במובנו כמכלול נסיבות הזמן והמרחב, במנותק מההקשר השיטתי? הרי לפני שכתב את אלטנוילנד וגם בשנתיים שונותיו לו עד מותו אחרי פירסום הספר, כתב הרצל טקסטים לא מעטים, נאם וקשר קשרים עם אישים שונים, ולפיכך המבקש לרדת לסוף דעתו

של הרצל חייב לבדוק לא רק את ההקשר החיצוני של חיבור מסוים, אלא גם את ההקשר הפנימי, השיטתי, שלו. האם הוא משתלב במכלול היצירה ההגותית והפעילות הציבורית, או חורג ממנה? ואם יש חריגה, מהו המשקל שיש לייחס לה בהבנת המכלול השיטתי? ובנוגע למקומו של אלטנוילנד בשיטת הרצל, האם צודק שומסקי בפרשו את היעדר התייחסות לרעיון המדינה בספר זה כעניין עקרוני, המוכיח שהרצל לא ראה בכינון מדינת לאום את תכליתה של הצינונית? ואולי אין זה אלא עניין טקטי, שנועד למנוע פגיעה בסיכויים להשיג רישיון (צ'רט) מהסולטן להתיישבות יהודית בארץ ישראל?

ריבונות תחת הוד רוממותו הסולטאן

הרצל כתב יומן שתורגם לעברית ופורסם בשלושה כרכים בליוויית מבוא של פרופ' שלמה אבינרי (עניין היהודים, ירושלים: 1997-2001). בין השאר הוא מביא בו מכתבים ששיגר לאישים שביקש את תמיכתם. מאלף מכתבו אל שר החוץ של איטליה, טומאזו טיטוני, מ-4 בפברואר 1904, ובו התייחס לעמדתה של רוסיה בדבר הגירת היהודים לארץ-ישראל:

אנו לא ביקשנו מדינה יהודית עצמאית בפלשתינה, בהיותנו מודעים לקשיים שתביעה כזאת עשויה לעורר. איננו מבקשים אלא את יישובו של העם היהודי בפלשתינה תחת הסוזרניות (ריבונות-העל) של הוד רוממותו הסולטאן, אבל בתנאי ביטחון המעוגנים בחוק. ניהול ההתיישבות שלנו יהיה באחריותנו. כדי לענות על הרגישויות של כל המאמינים, המקומות הקדושים יהיו חופשיים ולעולם יהיה להם מעמד אקסטרטוריאלי. (עניין היהודים, כרך ג עמ' 264).

הדברים ברורים ומדברים בעדם: רק מטעמים טקטיים לא ביקשו הצינונים בהנהגת הרצל לכונן באותו זמן מדינה ריבונית, אבל הם היו כבר מוכנים להבטיח בעתיד שמירה יעילה על המקומות המקודשים לדתות האחרות, משמע שהצינונים התכוונו מלכתחילה ליצור מצב מדיני ומשפטי, שיאפשר להם – להם ולא לסולטאן – להבטיח מעמד אקסטרטוריאלי למקומות המקודשים לנוצרים ולמוסלמים. במלים אחרות, הצינונים מתכוונים לכונן מדינה שבה הם יקבעו את סדרי השלטון וחלוקת הסמכויות. מעבר לשיקולים הטקטיים, השאיפה למדינה היא שעמדה מאחורי הניסוחים הטקטיים המפותלים מ'מקלט בטוח' ועד ל'בית לאומי', וגם את אלטנוילנד יש לקרוא כך. חזונו של הרצל לא הסתכם ביצירת מחוז ממחוזות האימפריה העות'מאנית.

מטבע הדברים לא פירט הרצל ברומן האוטופי שלבי האסטרטגיה, שנועדה להביא לידי הקמתה של מדינת היהודים. אסטרטגיית שלבים הייתה במגעיים הדיפלומטיים של הרצל, כגון במגעיו עם שר החוץ של אוסטרו-הונגריה, אגנור גולוכובסקי. בטיטת מכתב מ-12 בפברואר 1904, שלא ברור אם נשלח באותו יום אל שר

החוך, כתב הרצל על השאיפה הציונית למדינה: "רצונם של היהודים לשוב ולכונן את הממלכה היהודית בוודאי אינו נחשב בעיני זרים פחות מכפי שנחשבת בעיניהם משאת ליבם של הפולנים לשוב ולכונן את פולין". השוואת שאיפת הציונים לשאיפת הפולנים נועדה, מטבע הדברים, לקרב את השר האוסטרו-הונגרי לרעיון הציוני על רקע ההיסטוריה של יחסים קרובים בין בית הבסבורג לממלכת פולין, שלא נעדרה מהם הזהות הקתולית המשותפת להן ומשמעותה במלחמות הרפורמציה. הרצל נועד לשיחה ממושכת עם גולוכובסקי ב-30 באפריל 1904, וביומונו כתב:

הוא מצדד בפתרון שלי, ואולם הוא אומר, אסור שהאמצעי יהיה חלקי או חלקי למחצה. אם מדובר ב-100 או ב-200 אלף יהודים בלבד, לא יעשו המעצמות הגדולות דבר למען העניין. הן ייכנסו לפעולה אם נדרוש מטורקיה קרקע וזכויות שבביל חמישה-שישה מיליון יהודים[...] היוזמה להוליך את היהודים לארץ-ישראל נראתה בעיניו כה ראויה לשבח, שאמר שלדעתו כל הממשלות צריכות להעניק לתוכנית תמיכה פיננסית! (עניין היהודים כרך ג, עמ' 275-276).

'הפתרון שלי' הוא יציאת המוני יהודים מאירופה והגירתם לארץ-ישראל, ואחרי שתהיה בארץ מסה דמוגרפית יהודית קריטית בה, תיכון מדינת הלאום היהודית. זאת מהותה של הציונות המדינית ההרצליאנית, ואותה ביקש כעבור 30 שנה זאב ז'בוטינסקי להוציא לפועל בתוכנית האווקואציה שלו.

הווייה רבת לאומים בקיסרות

כפי שהעיר שומסקי בצדק, מצבם של הפולנים בגליציה האוסטרית היה קרוב למעמדם של האוסטרים וההונגרים, שני הלאומים ההגמוניים בקיסרות הבסבורג. זה היה מעמד שונה ממעמדם של הפולנים שתחת שלטון רוסיה בפולין הקונגרסאית. לכן, היה יכול הפולני הגליצאי להיות 'מרוצה ממצב אומתו בגליציה שמרכזה "האיקונומי" באוסטריה ההאבסבורגית וזה הרוחני בוורשה', וזאת גם אם היה לו חלום של איחודה של פולין מחדש (עמ' 101); ועוד נשוב להווייה רבת הלאומים בקיסרות האוסטרו-הונגרית בהקשר למדינה היהודית בחזונו של ז'בוטינסקי ובהתפתחות השקפתו של בן-גוריון.

דגם האימפריה רבת הלאומים, שבה יש אוטונומיה תרבותית הוא המפתח, לשיטת שומסקי, להבנת ביקורתו של אחד-העם על הרצל, שלא השפה העברית ותרבותה עמדו במרכז מעייניו, ודמותה הרוחנית-תרבותית של 'החברה החדשה' האלטנוילנדית היא דמותה של חברה הנטועה בעולמה של התרבות המרכז-אירופית. יתר על כן, אחד-העם, כפי שמסכם שומסקי את תורתו, ראה בטריטוריאליזציה לאומית שאין עימה רציפות היסטורית-תרבותית סתירה ל'חפץ החיים' הלאומי – מושג מפתח בשיטתו – ומכאן שהיא אינה שונה, מבחינה עקרונית, מן ההתבוללות. העם היהודי אינו זקוק לטריטוריאליזציה כשלעצמה. 'כדי לאפשר את המשכיות הקיום היהודי

בעולם המודרני המשתנה, יש צורך ב'תיקון דמותו הפנימית של העם' והסתת הדגש מהפזורה הלאומית לעבר ארץ-ישראל, 'אך לא כמטרה לעצמה, אלא כדי לתת משנה חיזוק לאומי לאותה פזורה[...]. דגם ביניים בין המצב השברירי הקיים, של פזורות לאומיות יהודיות נטולות מרכז לאומי מובהק, ובין הדפוס השברירי לא פחות של טריטוריאליזציה מלאה. חזונו של אחד-העם, לפי פירוש זה, דומה יותר לחזונו של פינסקר: תיקון המצב הזהותי-תרבותי של שני חלקי העם, מי שיבחרו לדור בארץ ישראל ומי שיעדיפו להישאר מחוץ למרכז הרוחני (עמ' 111-112).

את הפרק על הגותו של ז'בוטינסקי הכתיר שומסקי 'מדינת לאומים יהודית'. הוא פותח בציטוט ממאמרו 'יהודים ופולנים', שפורסם ב-1910 בעיתון הבית שלו באותו זמן, אודסקיה נובוסטי (חדשות אודסה), ובו כתב שבסופו של דבר ישלימו הפולנים עם הכרזת 'ההמון היהודי[...]. כאילו בפולין מעתה יש שני לאומים'. זאת משום שהעובדות הן העיקר: 'פולין היא ארצם של הפולנים והיהודים, ובכלל ארצם של אותם הלאומים, אשר מאכלסים אותה. זאת עובדה, והיא תישאר כזאת' (עמ' 124). גם ב-1926 סבר ז'בוטינסקי שלא רק הרוב האתני קובע את אופייה הלאומי של כל ארץ, אלא גם המיעוט, או המיעוטים. הוא ציטט את מאמרו שלו משנת 1910 וכתב בלשון חד-משמעית: "כל ארץ שיש בה מיעוט אתני, ולו הקטן ביותר, תצטרך, אחרי ככלות הכול, לפי השקפתנו העמוקה, להתאים את משטרה המשפטי לעובדה זו וליהפך למדינה דו-תל-לאומית, או בת ארבעה לאומים".

בין 'דומיננטי' ל'שולט'

לכן, לשיטת ז'בוטינסקי, לכשיהיה בארץ-ישראל רוב יהודי 'בעל נוכחות דומיננטית', יהיה צורך לבנות את הארץ, 'מבחינת הזיקה המשפטית, כמדינה "דו-לאומית"'. שומסקי מעיר, כי התרגום המדויק של המונח הרוסי שבו השתמש ז'בוטינסקי הוא 'דומיננטי' ולא 'שולט', כפי שתירגם בשעתו פרופ' יוסף נדבה. אכן, יתרונו היחסי של שומסקי על רוב חוקרי ז'בוטינסקי הוא שליטתו המלאה והיסודית בלשון הרוסית, לשון המקור של חלק ניכר ממאמריו של ז'בוטינסקי, במיוחד (אך לא רק) בתקופה שקדמה למלחמת העולם הראשונה. משום כך יכול שומסקי לחקור את כתבי ז'בוטינסקי במתודולוגיה הפילולוגית, וכאמור זה יתרון יחסי רב ערך. ואולם כלום יש הבדל בין 'דומיננטי' ובין 'שולט'? לפי אתר האקדמיה ללשון העברית, המונח 'שלטני' נקבע כבר ב-1948 כתרגומו של 'דומיננטי' <https://hebrew-academy.org.il> אתר האקדמיה ללשון העברית, אוחר ב-2.7.2024), וברור שמחוץ להקשר הפסיכולוגי המלה העברית 'שולט' מבטאת בדיוק את משמעות המלה הלועזית 'דומיננטי'. הרי 'שלטני' הוא תכונת אופי, ו'שולט' הוא פעולה או מצב עניינים. תרגומו של נדבה (אגב, גם הוא ידע רוסית על בוריה) לא שינה אפוא, את משמעות דבריו של ז'בוטינסקי, המעוגנים בתפיסותיו על המדינה והאומה מלפני מלחמת העולם הראשונה (עמ' 125).

שומסקי מסכם היטב את המחקר בתורת ז'בוטינסקי, שהתמקד בתקופה שבין

מלחמת העולם, מכיוון שאז יסד והנהיג את התנועה הרוויזיוניסטית והיה 'לדובר המובהק של תפיסת שלמות הארץ וראש המדברים בעד ההצהרה הגלויה, שמדינה יהודית בעלת רוב יהודי על שטחה של ארץ ישראל היא המטרה הסופית של הצינונות' (עמ' 126). נכונה גם קביעתו, ש'אותה התייחסות קצרה ואגבית' במאמר מ-1926 למאמרו מ-1910 מלמדת על הקשר בין השקפתו בתקופת המנדט להשקפתו בתקופה שקדמה למלחמת העולם. אכן,

הביטוי השיטתי והמתומצת הראשון לתפיסתו של ז'בוטינסקי את המושגים 'מדינה', 'לאום' ומה שביניהם, נמצא בתחילת 1906, במבוא שהקדים להוצאה הרוסית של *Staat und Nation* ('מדינה ואומה' מאת הוגה הדעות, המשפטן ומנהיג הסוציאל-דמוקרטיה האוסטרית קרל רנר, 1870-1950; השתמש בשמות העט רודולף שפרינגר וסינפוטקוס והיה נשיאה של הרפובליקה האוסטרית השנייה בסוף ימיו). בחיבור זה [...] [הציע] רנר נוסחה כוללת להסדרת השוויון האזרחי והלאומי והיחסים המשפטיים-מדיניים בין קבוצות לאומיות במדינה מרובת לאומים [...] (עמ' 131) המבוא של ז'בוטינסקי לחיבור זה תורגם לעברית ופורסם בעברית בכרך לאומיות ליברלית א (מכון ז'בוטינסקי, 2013). הוא קיבל את עקרונות השקפתו של רנר-שפרינגר ועשה אותם בסיס למיתווה החוקתי שהגה למדינה היהודית בארץ-ישראל: שוויון אזרחי וחברתי לכל האזרחים ואוטונומיה תרבותית אקסטרטוריאלית למיעוטים. כפי שכתב במבוא לספרו של רנר, שום 'אומה חיה' לא תסתפק בכך, ותדרוש 'אוטונומיה חברתית', שלפי הגדרתו משמעותה ריכוז העם בחבל ארץ לאומי (ז'בוטינסקי, 'הקדמה', לאומיות ליברלית א, עמ' 184). אולם לצד העקרונות הללו אין לשכוח את עמדת ז'בוטינסקי הבלתי-מתפשרת בעניין הזכות הלאומית על הארץ, שאותה ביטא בעשרות מאמרים ונאומים, וגם בשיר 'שמאל הירדן': 'שתי גדות לירדן, / זו שלנו - זו גם כן', כפי שמובא בכתבים המרוכזים בעברית בארבעת הכרכים ארץ ישראל א-ד ובמקומות נוספים. הארץ היא ארצו של ישראל, אולם יש בה עוד עם, ומכאן הסיכסוך ורעיון 'קיר הברזל' כאמצעי להביא את העם האחר לידי הכרה שלא יוכל לגרש את העם היהודי מארץ-ישראל. שומסקי דן באריכות בכתביו הרוסיים של ז'בוטינסקי, ואף מעיר הערת ביקורת על טעות שמצא בתרגום העברי של אחד המושגים המופיעים במאמרים הרוסיים. עיקרה של ההשקפה שפיתח ז'בוטינסקי בעשור הראשון של המאה העשרים וממנה לא זז הוא ש'במדינה רבת לאומים אי-אפשר לקיים משטר דמוקרטי בלי לאפשר לכל קבוצה אנושית, הרואה עצמה כ"לאום" להתפתח באופן מלא וחופשי להלכה ולמעשה' (עמ' 136). זה היה הבסיס האוניברסלי לתביעות הפרטיקולריות של היהודים בוועידת הלסינגפורס (1906), וז'בוטינסקי שב וציטט ממנו מאז ועד אחרית ימיו.

ארבע שנים באינטנוול

כשנה אחרי הריאקציה ברוסיה ששמה לאל את הישגי מהפכת 1905 והציפיות

שתלו בה גם היהודים, התחוללה מהפכת 'הטורקים הצעירים' וז'בוטינסקי עשה ארבע שנים באיסטנבול בשליחות ציונית וביטא במאמרים שפירסם באותו זמן את הציפייה שהמשטר החדש באימפריה העות'מאנית ינהיג דמוקרטיזציה ושלטון החוק, ובמסגרת זו יתפתחו יחסים הדוקים בין האימפריה ששלטה גם בארץ-ישראל ובין הציונות. ציפייה זו נכזבה כשהסתמן הקו הלאומני הריאקציוני של המשטר הזה ומשלהי 1912 היה ז'בוטינסקי לאחד ממבקרו. מאמרי ז'בוטינסקי בתקופה זו עדיין לא נחקרו ויש לקוות שיתורגמו לעברית ויוסיפו להבנת פרק רב חשיבות בתולדות הרעיון המדיני הציוני והגשמתו. שומסקי מביא קטע חשוב מאחד המאמרים הללו: מה הייתה המשמעות שייחסו בתנועה הציונית למושג 'מדינת היהודים' בתחילת העשור השני של המאה העשרים? וכך כתב ז'בוטינסקי בתרגומו של שומסקי: מונח זה [מדינת היהודים] הוכנס לשימוש רחב על-ידי הרצל; עד כה השתמשנו בו בתורת Schlagwort [סיסמה] נוחה, מבלע לעמוד במדויק על הקשר שבין משמעותו המילולית למחשבתנו. ספק אם אפילו הרצל לקח אי פעם מונח זה ברצינות, במלוא משמעותו הממשית[...]. בכל ביקורתנו על המציאות היהודית יצאנו לא מעובדת אפסותנו הממלכתית, אלא מעובדה חברתית עמוקה הרבה יותר: היותנו מפוזרים. לכן הפתוס של האידיאל שלנו לא היה קשור לריבונות, אלא לרעיון של טריטוריה, של חברה יהודית קומפקטית במרחב רצוף אחד[...]. ייחודה של הציונות, בהשוואה לתנועות לאומיות אחרות נעוצה באופיו החברתי המובהק [...] מטרתה[...] לא מדינה יהודית, אלא שותפות-חיים יהודית (עמ'152).²

לדעתי, יש לקרוא מאמר זה (נכתב ב-1909) בהקשר של פעולותיו של ז'בוטינסקי באותו זמן, שנועדו למצות כל סיכוי להבנה עם השלטונות העות'מאניים בדבר מטרות הציונות. אם המטרה היא 'שותפות חיים' תחת ריבונות הסולטאן, אפשר שלא יסכלו את העלייה וההתיישבות. הרי גם כשביקש הרצל להשיג את הצ'טר הוא הצניע את רעיון המדינה. גם בדיונים על מטרות הציונות לקראת סוף מלחמת העולם נזהר ז'בוטינסקי משימוש במושג 'מדינה' ודרש עלייה נרחבת וביטחון ליישוב היהודי על-ידי הגדודים העבריים שהוא היה מייסדם; אבל זה כבר נושא למאמר אחר.

עקרון האוטונומיה המשולבת

בהערכת ספרו של שומסקי יש לדון גם בניחוח שלו את התפתחות השקפתו של בן-גוריון. הוא מפנה את תשומת ליבו של הקורא לעובדה שספרי היסוד בתולדות הרעיון הציוני, ובהם מחקריהם של הפרופסורים שלמה אבינרי וגדעון שמעוני, מקדישים מקום מרכזי לדיון בפעלו ובהגותו של ראש הממשלה הראשון של ישראל, אך אינם מזכירים כלל את הפרק העות'מאני בחייו (עמ' 182-183). ההסבר שמציע שומסקי הוא, שיש כאן 'קושי אמיתי של ההיסטוריוגרפיה של הרעיון הציוני לשלב בסיפור ההיסטורי הדטרמיניסטי, המגולל את קורות הממד המדיני של הציונות כמכוון מראש לקראת מדינת הלאום, את התפיסה התת-מדינתית המובהקת (מימוש

הציונות במסגרת מחוז לאומי תחת ריבונות האימפריה), שהביע בעבר מי שמוזהה יותר מכל אדם אחר כאיש מובהק של מדינת הלאום' (עמ' 183). בעקבות פרופ' ישראל ברטל, מציע שומסקי לראות את חזונו של דוד בן-גוריון ויצחק בן-צבי כ'תנועה דמוגרפית מיוחדת מן הפזורה לארץ-ישראל', והעמיד המדיני שחזו התבסס על עקרון האוטונומיה המשולבת, טריטוריאלית בארץ-ישראל ואקסטריטוריאלית בפזורה, כעין שילוב של הגותו של רנר-שפרינגר עם זו של ההיסטוריון שמעון דובנוב, תוך הדגשת קריאתו של בן-גוריון משנת 1910 ליהודים לצאת למערכה פוליטית למען 'זכויותיהם המדיניות והלאומיות', ולשם כך 'להתגבש ולהתארגן להסתדרות מדינית כלל-עות'מאנית, אשר תדע להגן על האינטרסים הקיבוציים הלאומיים היהודיים הן ברחבי המדינה העות'מאנית הן - ובראש ובראשונה - בארץ ישראל גופא', והדבר יסייע בהתמודדות עם תעמולת הערבים הנוצרים נגד היישוב היהודי (עמ' 185). הוא הוסיף וקרא 'לאנשי היישוב הציוני לחתור להשתתף בחיים הציבוריים של המדינה העות'מאנית בתור אזרחי המדינה ובתור יהודים'. כך גם בן-צבי, 'כמו אחד העם ב"יהדות העות'מאנית" שלו, וכמו ז'בוטינסקי בכתיבתו הפרו-עות'מאנית באותה התקופה' (עמ' 190).

אולם גם אחרי שהתחיל ז'בוטינסקי להתנער מכל אהדה לאימפריה העות'מאנית, המשיכו בן-גוריון ובן-צבי בקו הזה. לא בכדי לא מיהר בן-גוריון לתמוך ברעיונו של ז'בוטינסקי להקים גודד עברי במסגרת הצבא הבריטי, כדי לסייע בכיבוש הארץ מידי העות'מאנים: 'עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה קיבלה הזיקה הפטריוטית למדינה העות'מאנית בכתיבתו של בן-גוריון ביטויים עמוקים במיוחד. הוא ליגלג על עמי אירופה שנהגו בדו-פרצופיות כלפי העות'מאנים, משום ש'לא יכלו מעולם לסבול במנוחה את מציאותה של הממלכה המושלימית הפורשת את שלטונה על עמים וארצות נוצריים' (עמ' 193). כשהצטרפה טורקיה למלחמה, קרא להתאזרחות של יהודי היישוב ולהשתתפות פעילה, 'על יסודות אוטונומיים בתור אומה מאורגנת', בהנהגת המדינה בהתאם לחוק. הוא הביע חשש מפני ניצחונן של בריטניה וצרפת, שינהגו במזרח-התיכון בעריצות כמו בהודו, שם מקיימים האנגלים 'משטר דיספוזי המחניק באמצעים היותר קשים ואכזריים כל רעיון חופשי וכל סימן של התעוררות עממית' (עמ' 196). במאמר מכוון משנת 1916 חזר בן-גוריון על דברי ז'בוטינסקי משנת 1910, שבו כתב ז'בוטינסקי על 'האימפריה העות'מאנית כאתר מדיני למימוש הזכויות הלאומיות הפוליטיות של העם היהודי, והאימפריה האוסטרו-הונגרית כמקור להשראה בכל הנוגע לרעיונות הרפורמציה הרב-לאומית שהתפתחו בה במסגרת המחשבה המדינית האוסטרו-מרקסיסטית' (עמ' 199).

אין צריך לומר, שבזמן שכתב בן-גוריון את מאמרו היה ז'בוטינסקי עסוק יומם ולילה בפעולותיו להקמת הגדודים העבריים שילחמו לצד בריטניה נגד האימפריה העות'מאנית המושחתת והמתפוררת. כידוע, בסופו של דבר בן-גוריון ובן-צבי התגייסו גם הם לגדודים העבריים. בן-גוריון היה בעל חוש עיתוי היסטורי מפותח

ביותר, שינה את השקפתו הפרו-עות'מאנית עם פירסום הצהרת בלפור וכבר ב-1919 עמד מאחורי תגובתה של מפלגתו ('פועלי ציון') 'כי פניה להקמת המדינה העברית הריבונית', אולם לדעת שומסקי במשך רוב תקופת המנדט הייתה תפיסתו של בן-גוריון את מהות ההגדרה העצמית של הלאום היהודי בארץ-ישראל קרובה לתפיסתו בעניין זה בתקופה העות'מאנית, 'יותר מאשר לדגם המובהק של מדינת לאום ריבוני' כפי שהוא מוכר מתום מלחמת העולם השנייה (עמ' 203-205).

סיכום: ספר מאלף ומאתגר

בדברי הסיכום לספרו המאלף והמאתגר כותב שומסקי בין השאר: בתום מלחמת העולם הראשונה והתמוטטותן של האימפריות הגדולות התחוללו תמורות יסודיות בדמותו המדינית והגאו-פוליטית של המרחב מרובה הלאומים, שבו נולד הרעיון המדיני הציוני ושבמסגרתו שאף לממש את עצמו. אחת מתמורות אלו הייתה הצהרת בלפור [...] [אך] לא זו בלבד שהדבקות במודל 'מדינת הלאומים' מעידן האימפריות לא נעלמה מן המחשבה המדינית הציונית, אלא אדרבה, היא קיבלה אישור מחדש ומחוזק. נציגיה המובהקים והכה שונים זה מזה במכלול היבטים חשובים - ז'בוטינסקי ובן-גוריון - אימצו מחדש את רעיון 'מדינת הלאומים' הישן. הם העתיקו אותו [...] למסגרת המדינה העתידית בארץ ישראל, והחלו מדמיינים אותה כמדינה בעלת רוב יהודי אך בנויה חוקתית כדמוקרטיה רב-לאומית (עמ' 233).

אף על פי שניתן לחלוק על הפירוש שמציע הספר למדינה היהודית בהגותם של הרצל וז'בוטינסקי, ואף על פי שחסרים בו כמה נושאים בעלי ערך לפחות לשעתם, כגון הפולמוס הפנים-ציוני על זיקת הציונות לסוציאליזם, בעיית מעמדה של הדת במדינה ובתרבות הלאומית, או שאלת המרות בשלב הטרנס-מדינתי, אף על פי כן ספרו של פרופ' שומסקי הוא בעל ערך רב להבנת התפתחותה של המחשבה המדינית הציונית על רקע המציאות ההיסטורית והרעיונית של תקופת צמיחתה.

הערות

- 1 לדעת פרופ' בנציון נתניהו (חמשת אבות הציונות, תל-אביב: ידיעות אחרונות, 2003) חמשת האבות הם פינסקר, הרצל, נורדאו, ז'בוטינסקי וזנגוויל. שומסקי אינו מוצא לנכון לתת לזנגוויל מקום בתולדות הציונות, לא רק משום שבין דחיית תוכנית אוגנדה ובין הצהרת בלפור פרש מהתנועה הציונית והקים את 'ההסתדרות הטריטוריאליסטית', אלא גם משום שרעיונותיו לא השפיעו על האידיאולוגיה או על המדיניות הציונית (עמ' 171-174).
- 2 ספק רב אם הכיר ז'בוטינסקי את יומני הרצל, שבהם כתב על חזון מדינת הלאום הריבונית.